

Отримано: 24 листопада 2021 р.

Прорецензовано: 13 грудня 2021 р.

Прийнято до друку: 13 грудня 2021 р.

e-mail: yulia_panenkova@ukr.net

DOI: 10.25264/2415-7384-2022-14-37-41

Паненкова Ю. В. Освітнє середовище як чинник розвитку й адаптації обдарованих дітей. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, січень 2022. № 14. С. 37–41.

УДК: 159.928.22:372.4

Паненкова Юлія Валеріївна,*кандидат психологічних наук, викладач психолого-педагогічних дисциплін
Коломийського педагогічного фахового коледжу Івано-Франківської обласної ради*

ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ Й АДАПТАЦІЇ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ

У статті здійснено теоретичний аналіз умов освітнього середовища, що сприяють розвитку й адаптації обдарованих дітей, обґрунтовано взаємозв'язок обдарованості й адаптованості. Указано на різні підходи в трактуванні феномену обдарованості. Обдарованість розглянуто як системну якість дитячої особистості, для якої характерний високий рівень розвитку здібностей та ціннісне ставлення до них.

Подано розроблену й науково обґрунтовану модель адаптаційного процесу обдарованих дітей в освітньому середовищі початкової школи, яка розкриває умови взаємозв'язку розвитку обдарованості й адаптованості в освітньому середовищі як конструктивну взаємодію обдарованих дітей, батьків, учителів і ровесників, визнання досягнень обдарованих дітей, навчальну мотивацію, що сприяють розвитку дитячої обдарованості й успіху у виконанні діяльності.

Особистісні якості, самооцінка, самосвідомість і самоставлення, особистісні цінності і рефлексія є компонентами особистісного розвитку, які забезпечують розкриття обдарованості й адаптацію обдарованих дітей в освітньому середовищі.

Ключові слова: особистість, здібності, дитяча обдарованість, адаптаційний процес, адаптація.

Yuliia V. Panenkova,*PhD in Psychological Sciences,**Teacher of Psychological and Pedagogical Disciplines,**Kolomyia Pedagogical Professional College of the Ivano-Frankivsk Regional Soviet*

EDUCATIONAL ENVIRONMENT AS A FACTOR OF DEVELOPMENT AND ADAPTATION OF GIFTED CHILDREN

The modern tendencies of psychology of development determine priority of the personality orientated model in the context of which child's personality and idea of his/her integral development acquire the special value.

The ambiguousness of interpretation of the phenomenon of gift and complication of his diagnostics creates serious difficulties in forming of the gifted personality, maintenance of his/her individuality and opening of talent.

The aim of our paper is to determine the conditions of the educational environment for the development and adaptation of gifted children, substantiate the relationship between giftedness and adaptability, and present the results of the developed model of the adaptation process of gifted children.

The category of gift belongs to the most fundamental description of personality. Nowadays there is a row of approaches to its determination. Most scientists examine a gift as a quality transformation of capabilities, as individual originality of makings, as psychological pre-condition of creative development of personality.

Essence of personality development of the gifted children is determined as totality of their subjectivity, consciousness and system of values. The gifted child, unlike other children, in a greater measure is provided with ability to achieve the excellent degrees of subjectivity, consciousness, system of values, self-development in condition of successful adaptation process.

Adaptation of gifted children is understood by us as a process of manifestation and development of giftedness and formation of children's individuality in the educational environment.

The social situation of development, development of gift and adaptability of the gifted children are correlated with the formation of personal reflection and self-esteem, self-confidence, value consciousness, the formation of characterological personality traits – communication, confidence, emotional stability, self-control, and reluctance to aggression.

The presented model of the adaptation process determines the conditions of the educational environment for the development and adaptation of gifted children constructive relationships in the contact social environment (gifted children, parents, teachers, peers) and educational activities that contribute to adaptation and disclosure of children's giftedness through the formation of personal qualities, self-esteem, self-awareness and self-affirmation, personal values and reflection.

Awareness of personal values, their own achievements and their recognition are value determinants of the development of creative abilities and personal identity of gifted children.

A level, quality originality and character of the development of children's gift are the result of a difficult cooperation of abilities, pedagogical conditions of the educational environment and psychological mechanisms of personal self-development and self-realization.

Keywords: *personality, abilities, children giftedness, adaptation process, adaptation.*

Постановка проблеми. Сучасні тенденції психології розвитку визначають пріоритет особистісно зорієнтованої моделі, у контексті якої дитяча особистість та ідея її цілісного розвитку набуває особливого значення.

Виявлення обдарованості та створення оптимально комфортного середовища для навчання і розвитку здібностей обдарованих дітей молодшого шкільного віку є в центрі уваги багатьох учених.

Різні підходи до розуміння феномену обдарованості та складність його діагностування створюють досить серйозні труднощі у формуванні особистості, розвитку здібностей, адаптації та самореалізації обдарованих дітей. Школа і сім'я як найвпливовіші інститути соціалізації не повністю забезпечують адаптованість обдарованої особистості, збереження її індивідуальності й розкриття таланту. Проблема потрібності сприятливих умов для особистісного розвитку й адаптації обдарованих дітей і дотепер актуальна. Саме тому створення освітнього середовища, зорієнтованого на адаптацію, розкриття і розвиток задатків і здібностей кожної обдарованої особистості набуває особливої значущості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особистісно зорієнтований підхід ґрунтується на сукупності теоретичних положень про особистісний розвиток через становлення суб'єктності, самосвідомості, самоствавлення, систему цінностей, самовираження, саморозвиток і самореалізацію особистості (І. Бех, Т. Титаренко, Ю. Швалб та ін.).

Сьогодні визначено нові підходи до дослідження особистісного розвитку, пов'язані, на думку С. Максименка, з питаннями «виникнення психічних явищ, їхніми походженнями, становленням у життєвих процесах, відновленням та визначенням перспектив і проєктів подальшого розгортання» [7, с. 15].

Цілісне розуміння особистості, як уважає О. Лосев, «лежить у площині її життєвого шляху; ствердження особистості відбувається постійно, бо воно є саме життя» [6, с. 92].

Такий підхід, згідно з позицією С. Рубінштейна, полягає у вивченні людської особистості через розкриття її «в усіх для неї суттєвих зв'язках і відношеннях, у кожному з яких вона є в новій якості» [15, с. 261].

Розвиток особистості, стверджує Л. Анциферова, відображає її сутнісну потребу – потребу «постійно виходити за власні межі, досягати можливої повноти втілення в індивідуальній формі своєї родової сутності» [2, с. 4]. Особистість, продовжує вчена, – «це людина, яка постійно розповідає сама собі про свої взаємовідносини з цілим світом і у внутрішній полеміці з уявним співрозмовником утверджує, захищає, осуджує, змінює та вдосконалює себе» [Там само].

Особистісний розвиток і спосіб існування людини, за С. Рубінштейном, і буде реалізуватися в діяльності, взаємостосунках, самосвідомості як основних життєвих площинах [15].

Фундаментальною характеристикою особистості є обдарованість, яка виявляється в її задатках, здібностях, інтересах, нахилах, особистісних рисах. Однак до сьогодні немає єдиної думки про те, що можна вважати обдарованістю. Її трактують як високий рівень розвитку інтелекту або розумових здібностей, вимірюваний за допомогою тестів (А. Біне, Г. Айзенк, Д. Векслер, Дж. Гілфорд та ін.); високий рівень розвитку системи когнітивних процесів, мотивації і волі (Г. Россолімо, Г. Піорковський, У. Штерн та ін.); якісне перетворення здібностей (В. Крутецький, Б. Теплов); синонім усіх здібностей людини (С. Рубінштейн); цілісну характеристику, що об'єднує здібності в певну систему (Б. Коссов); готовність особистості до розвитку в різних напрямках (Б. Ананьєв); високий рівень творчого потенціалу, що виражається у високій дослідницькій активності (О. Матюшкін, Н. Шумакова, Д. Богоявленська, В. Юркевич, В. Моляко та ін.).

В. Дружинін і О. Савенков вважають, що обдарованість як своєрідне поєднання здібностей не є суттєвим чинником, який зумовлює досягнення успіху в різноманітній діяльності [5; 16].

В. Моляко розглядає обдарованість як вихідну умову творчої діяльності, як особливу «стратегіальну» організацію свідомості, як інструмент акумулювання і систематизації знання, «насичення свідомості змістом», проєктування смислів, що дає носіям стратегійно організованої свідомості успішно не тільки створювати цінності, розв'язувати проблеми, а й досягати особистої рівноваги й гармонії [8].

За дослідженнями О. Музики, обдарованість – це комплексна ознака особистості, яка виявляється не тільки знаннями, уміннями й навичками (які набуваються), не тільки здатністю розв'язувати творчі завдання (цього навчаються), не цілями особистості (цілі змінюються), а насамперед – системою особистісних цінностей [9].

Від обдарованості залежить не успіх у виконанні певної діяльності, а лише можливість досягти в ній успіху. Для успішного виконання діяльності потрібні як знання, уміння та навички, так і особистісні якості, самооцінка, особистісні цінності, рефлексія, високий рівень мотивації.

Обдарованість пов'язана з адаптованістю в освітньому середовищі, яке має сприяти успішному адаптаційному процесу обдарованих дітей, розкриттю і розвитку їхніх задатків і здібностей.

Тому ми трактуємо обдарованість як становлення дитячої індивідуальності та розвиток здібностей в освітньому середовищі, пов'язуючи обдарованість з особистісним розвитком і адаптацією [13].

Таке розуміння дитячої обдарованості зумовило вибір **мети і завдань дослідження**, що полягають у визначенні умов освітнього середовища для розвитку й адаптації обдарованих дітей, обґрунтуванні взаємозв'язку обдарованості й адаптованості, розробленні моделі адаптаційного процесу обдарованих дітей.

Виклад основного матеріалу. Становлення обдарованої дитячої особистості відбувається в конкретному освітньому середовищі початкової школи. Як зазначає Р. Семенова, потрібно створити освітнє середовище як сукупність умов для навчання, розвитку індивідуальності й адаптації обдарованих дітей, які забезпечують можливість розкрити й розвинути їхню обдарованість відповідно до природних задатків, здібностей та особливостей вікової соціалізації [10].

У нашій моделі адаптаційного процесу обдарованих дітей (рис. 1) освітнє середовище представлене контактним соціальним оточенням (батьки, учителі, ровесники) та навчанням як провідним видом діяльності обдарованих дітей.

В освітньому середовищі обдарована дитина вступає в різнорівневі конкретно-ситуативні й між-особистісні стосунки як член малих соціальних груп (сім'ї, класу) та вихованець школи як освітньої соціосистеми. Значущість для обдарованої дитячої особистості дорослих (батьків, учителів) і ровесників неоднозначна. З деякими з них у процесі референтної взаємодії вона може зіставляти свої цінності, наміри, мотиви, способи та результати власної діяльності. Бо, як зазначає І. Біла, прояв творчих здібностей і обдарованості є не тільки продуктом природного генофонду людини, а й результатом суспільно значущих впливів, які моделюють дорослі та діти [18].

О. Музика вказує на те, що присутність у колі референтності осіб, здатних визнати суб'єктивно значущі для дітей здібності, – умова для усвідомлення цих здібностей [10]. З огляду на особливості молодшого шкільного віку, стверджує вчений, варто особливу увагу звертати на поцінювання досягнень дітей, що містить як мотиваційну оцінку результатів діяльності, так і визнання особистісних якостей, які дають змогу подолати труднощі в досягненні цього результату [Там само].

Рис. 1. Модель адаптаційного процесу обдарованих дітей

Успіх навчання як провідного виду діяльності обдарованих дітей залежатиме від його мотиваційних складників – навчальної мотивації та мотивації досягнення успіху, які дають змогу співвідносити результати навчальної діяльності з власними навчальними можливостями. Особливістю мотивації навчання є модальність переважних мотивів, зумовлена, як уважає М. Дригус, емоційним ставленням дітей до розумової діяльності [11]. Позитивне ставлення до навчання активізує пізнавальну активність, допитливість, творчість, розвиває пізнавальні потреби дітей. Саме мотивація забезпечує повноцінне функціонування інтелекту, реалізацію можливостей і самовиховання здібностей, – стверджує Р. Семенова, – і стає рушійною силою прояву й розвитку обдарованості [10].

Потрібною умовою розвитку обдарованості є адаптація в освітньому середовищі. На її важливість указує І. Панов, уважаючи, що інтегративний критерій якості освітнього середовища – його здатність

забезпечити всім суб'єктам освітнього процесу систему можливостей для особистісного розвитку й адаптації [14].

Компонентами особистісного розвитку, що визначають адаптованість обдарованих дітей в освітньому середовищі, згідно з нашою моделлю, є особистісні якості, самооцінка, самосвідомість і самоставлення, особистісні цінності та рефлексія (рис.1).

Особистісні якості (комунікативність, упевненість, емоційна стійкість, самоконтроль, неохочість до агресивності) сприяють конструктивній міжособистісній взаємодії та прояву й розвитку задатків і здібностей обдарованих дітей.

О. Гуменюк визначає самооцінку як цінність і значущість, які людина приписує собі загалом та окремих сторонам своєї особистості, поведінки й діяльності. Самооцінка, за її словами, сутнісно вміщує у своїй формобудові особистісні значення і смисли, систему ставлень і вартостей [4].

Самооцінка – це особисте судження дитини на основі емоційно-ціннісного ставлення до себе, яке залежить від того, як дорослі (учителі, батьки) оцінять її діяльність. Вона тісно пов'язана з рівнем домагань обдарованої дитини, що виявляється у ступені складності поставленої мети. Обдарована дитина оцінює свої дії і діяльність загалом через призму ідентичності та корелює з тим, як про неї думають і як її оцінюють інші.

Самосвідомість, за І. Чесноковою, є «складним психічним процесом сприймання особистістю численних «образів» самої себе в різних ситуаціях діяльності та поведінки, ... в поєднанні цих образів у єдине цілісне утворення – в уявлення, а потім у поняття свого власного Я як суб'єкта, який відрізняється від інших суб'єктів» [19, с. 29–30].

Р. Павелків трактує самоставлення як мотиваційно-емоційну спрямованість активності особистості, що регулює її діяльність [12]. Через призму ставлення до себе, стверджує І. Бех, дитина може реально впливати на своє життя, організувати діяльність, передбачаючи її результати [3]. Інтегруючи в такий спосіб досвід власної діяльності та поведінки, обдарована дитина через самооцінку опосередковує ставлення до себе.

Особистісні цінності, як визначає О. Музика, є «певним когнітивним утворенням, результатом осмислення особистістю власного розвитку та смисловою основою планування майбутнього» [18, с. 4].

Особистісні цінності обдарованих дітей (повага до себе та інших, справедливість, чесність, відповідальність, самостійність) спрямовані на соціальну взаємодію, саморозвиток здібностей, формування особистісної самобутності. Розвиток особистісних цінностей і ціннісне самовизначення, уважає О. Музика, – ключовий момент в аксіогенезі обдарованої особистості [1].

За В. Степанським, рефлексія – це здатність «саморегульованої системи описувати власну поведінку й використовувати такий опис як засіб керування поведінкою і діяльністю» [17, с. 28]. За допомогою рефлексії обдарована дитина осмислює свої наміри, наслідки діяльності, аналізує поведінку та вчинки.

Таким чином, подана модель адаптаційного процесу розкриває умови освітнього середовища для розвитку й адаптації обдарованих дітей як конструктивні стосунки в контактному соціальному оточенні (обдаровані діти, батьки, учителі, ровесники) та навчальній діяльності, що сприяють адаптованості та розкриттю і розвитку дитячої обдарованості через формування особистісних якостей, самооцінки, самосвідомості й самоставлення, особистісних цінностей і рефлексії.

Теоретичний аналіз ролі середовища в розвитку й адаптації обдарованих дітей дає підставу для таких **висновків**.

Обдарованість – системна якість дитячої особистості, яка має високий рівень розвитку здібностей, ціннісне ставлення до власних здібностей як основи особистісної ідентичності, спрямованої на розвиток, саморозвиток, творчість. Навчання, розвиток індивідуальності й адаптація обдарованих дітей відбувається в освітньому середовищі. Наша модель адаптаційного процесу обдарованих дітей розкриває умови взаємозв'язку розвитку обдарованості й адаптованості в освітньому середовищі як конструктивну взаємодію обдарованих дітей, батьків, учителів та ровесників, визнання досягнень обдарованих дітей, навчальну мотивацію, що сприяють розвитку дитячої обдарованості й успіху у виконанні діяльності. Особистісні якості, самооцінка, самосвідомість і самоставлення, особистісні цінності та рефлексія – це компоненти особистісного розвитку, які забезпечують розкриття обдарованості й адаптацію обдарованих дітей в освітньому середовищі. Усвідомлення особистісних цінностей, власних досягнень та їх визнання – ціннісні детермінанти розвитку творчих здібностей та особистісної самобутності обдарованих дітей. Однак рівень, якісна своєрідність і характер розвитку дитячої обдарованості є результатом не тільки взаємодії здібностей і умов освітнього середовища, але й складних психологічних механізмів особистісного саморозвитку та самореалізації обдарованих дітей.

Здійснений теоретичний аналіз означеної проблеми міг би доповнити наявні інтерпретації становлення і розвитку дитячої обдарованості в освітньому середовищі та слугувати основою для **подальших досліджень** вікового онтогенезу обдарованості.

Література

1. Аксиогенез обдарованої особистості в освітньому просторі : монографія / О. Л.Музика, Д. К. Корольов, О. О. Музика, Н. О. Никончук та ін. ; за ред. О. Л.Музики. Київ : Слово, 2020. 160 с.
2. Анциферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы: психология формирования и развития личности / под ред. Л. И. Анциферовой. Москва : Наука, 1981. С. 3–18.
3. Бех І. Д. Моральність особистості у психологічному ракурсі. *Філософська і соціологічна думка*. Київ, 1994. № 3–4. С. 172–184.
4. Гуменюк О. Особливості ситуативного та вікового розвитку Я-концепції. *Психологія і суспільство*. Київ, 2005. № 1. С. 46–62.
5. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 517 с.
6. Лосев А. Ф. Дерзание духа. Москва : Художественная литература, 1988. 367 с.
7. Максименко С. Д. Основи генетичної психології. Київ : Перспектива, 1998. 220 с.
8. Моляко В. О. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир : Рута, 2006. 320 с.
9. Музика О. Л., Музика О. О. Ціннісні орієнтири і психологічна підтримка обдарованих дітей. *На злеті думки. Залучення обдарованої молоді до науково-дослідної роботи* : зб. доп. та тез наук.-практ. конф. Житомир : МАН ; ЖРВ, 2013. С. 6–11.
10. Освітнє середовище як чинник становлення обдарованої особистості : монографія / Р. О. Семенова, Д. К. Корольов, О. Л. Музика, М. О. Мельник та ін. ; за заг. ред. Р. О. Семенової. Київ ; Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 228 с.
11. Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посіб. Київ : ІЗМН, 1998. 204 с.
12. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці. Рівне : Волинські обереги, 2004. 247 с.
13. Паненкова Ю. В. Психолого-педагогічні чинники адаптації обдарованих дітей до умов початкової школи : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Острог, 2014. 19 с.
14. Панов В. И. Психодиагностика образовательных систем: теория и методика. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 352 с.
15. Рубинштейн С. Л. Человек и мир: проблемы общей психологии. Москва : Педагогика, 1973. С. 255–285.
16. Савенков А. И. Секреты жизненного успеха. *Директор школы*. Москва, 2004. № 10. С. 3–8.
17. Степанский В. И. Формирование навыков рефлексивной саморегуляции деятельности у подростков 10–14 лет. *Новые исследования в психологии и физиологии*. Москва, 1990. № 1. С. 28–32.
18. Ціннісна детермінація становлення обдарованої особистості : монографія / О. Л. Музика, І. М. Біла, Д. К. Корольов та ін. ; за ред. О. Л. Музики. Київ : Слово, 2017. 220 с.
19. Чеснокова И. И. Проблема самопознания в психологии. Москва : Наука, 1977. 144 с.